

V.V. Bojtsan

DISTRIBUTION OF ENLIGHTENING IDEAS IN PRECARPATHIA IN
THE 19TH - AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This publication is devoted to the problem of dissemination ideas in Precarpathia in the XIX century and the beginning of the XX century. The author analyses the question of influences of different trends in Ukrainian national movement in Precarpathia regions.

Г.А.Шпиталенко

**ЧЕСЬКА ОСВІТА НА ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дослідження історії чеської освіти на Волині у другій половині ХІХ на початку ХХ ст. дозволяє простежити роль національного шкільництва у сивовідтворенні чеської громади в умовах еміграції та її інтеграції в українське суспільство. На жаль, поряд з іншими, освітня проблема в історії чеської громади все ще залишається недостатньо вивченою українською історичною наукою. Предметом даної розвідки є процес формування й діяльності мережі чеських закладів освіти у Волинській губернії та політика щодо них царського уряду в досліджуваний період.

Чеські колоністи стали постійними мешканцями Волині з другої половини ХІХ століття. Їхня масова еміграція в регіон була викликана цілим комплексом економічних і політичних факторів як в Чехії, так і в Російській імперії. У середині 60-х років ХІХ століття на Волині склалися особливо сприятливі умови для переселення чехів, де після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити кампанію по витісненню польського землеволодіння. Як результат, тут звільнялося багато земель, які продавалися за низькими цінами. В цих умовах царська адміністрація почала заохочувати переселення чехів в Україну, вбачаючи в них свою опору проти поляків, а також українців, національні прагнення яких всіляко придушувалися. І хоча постановами 1864-1865 рр. католиком було заборонено купувати землі на Волині, адміністрація Південно-Західного краю дозволяла це чехам, задовольняючись поясненнями про те, що вони – нащадки гуситів, а католиками називали себе лише в умовах Австрійської монархії [24, с.37].

З ростом числа переселенців, їх прохань про дозвіл прийняти російське підданство, скарг на зловживання з боку місцевої адміністрації генерал-губернатор Південно-Західного краю А.М.Дондуков-Корсаков змушений був спочатку через свого представника, а потім особисто ознайомитись із життям чеських переселенців на Волині. Результатом цього

була доповідна записка на ім'я міністра внутрішніх справ, у якій чехи характеризувались як зразкові господарі, повні симпатії до Росії. В записці також підкреслювалась їхня прихильність до гуситської віри і наголошувалося, що переселення чехів у Росію бажане в економічному і політичному відношеннях [8, арк. 47]. 10 червня 1870 р. цар затвердив постанову “О водворении чехов на Волини”. Їм дозволялося негайно, без звичайного п'ятирічного випробувального терміну, приймати російське підданство, створювати свої власні волості і церкву, вони звільнялись на п'ять років від сплати податків і військової повинності.

Все це сприяло посиленню чеської еміграції, і за результатами Всеросійського перепису населення у 1897 р. в губернії вже мешкало 27670 чехів, що складало 1 % від загальної кількості населення [14, с.15].

Влаштуваючись на новому місці, чеські переселенці відразу піклувались про відкриття школи, оскільки в отриманні освіти вони вбачали важливу умову досягнення успіхів у господарській діяльності. Зазначимо, що з самого початку переселення на Волинь основна маса чеських переселенців висловила бажання навчати своїх дітей разом із селянськими у спільних школах усіх дисциплін, не виключаючи і православного Закону Божого [24, с.875]. Так, уповноважені від чехів Ф.Пршібл та І.Оліч ще в лютому 1870 р. звернулися до попечителя Київського навчального округу з проханням дозволити чехам з першого травня цього ж року відкрити саме такі школи в колоніях Глинськ Рівненського повіту, Будераж та Мирогоща – Дубнівського. “Для навчання російській мові, – зазначалось у проханні, – ми просимо призначити нам російського вчителя. Зі своєї сторони, ми оберемо по одному чеському вчителю, який би навчав дітей чеській мові і Закону Божому” [19, арк.2]. Вивчення російської мови чехи сприймали як необхідність, оскільки “це мова державна, а їхнім дітям потрібно буде відбувати військову повинність, де без знання російської мови не обійтись. Крім того, у торгових та промислових справах теж потрібна була російська мова” [8, арк.46 зв.].

У свою чергу, уряд покладав на такі школи особливі надії, а тому генерал-губернатор особисто взяв активну участь у створенні шкіл для чехів. Так, зокрема, міністр народної освіти граф Дмитро Толстой наказав попечителю Київського навчального округу “звернути на школи такого роду особливу увагу, сприяти поселенцям навчати своїх дітей російській мові, зближенню з російським народом” [22, арк.2]. За розпорядженням російського царя, 30 серпня 1870 р. в колонії Мирогоща Дубнівського повіту відбулося урочисте відкриття першого чеського училища. Газета “Киевский вестник” так описувала ці урочистості: “Вся чеська громада зібралась у церкві, де пройшла літургія. Потім разом із селянами відпра-

вилились у приміщення училища, де відбулося освячення будинку. На наступний день в училищі зібралось 98 дітей: 52 хлопчики і 46 дівчаток, і навчання розпочалось” [15, арк.1-2; 18, арк.108]. Програмою для першого класу передбачалось вивчення Закону Божого, російської і чеської мов, математики, чистописання, музики. Відвідували училище і місцеві хлопчики, але вивчення чеської мови для них було не обов'язковим [19, арк.45]. У 1873 р. при Мирогощеському училищі почали діяти вечірні класи для дорослих [20, арк.1]. Міністерством народної освіти для вчителів училища призначалося утримання в розмірі 500 руб. на рік. Крім того, вчителі отримували винагороду від чехів – 380 руб. і селян – 80 руб. [24, с.876]

У 1873 р. двокласне чеське училище було відкрите в с.Купичеві Володимир-Волинського, а в 1874 р. – в с. Глинську Рівненського повіту. На будівництво останнього особисто царем було виділено 1000 руб. Училища мали по два ступені. У першому (підготовчому) діти навчалися чеської мови, у другому – російської. В них працювали два вчителі, чеський і російський [19, арк.49-52].

Разом з тим архівні джерела свідчать, що в самому чеському середовищі з часом виникають суперечки щодо освітньої справи. З одного боку, основна маса переселенців, вбачаючи в освіті головну умову для досягнення успіхів у господарському житті, до освітніх, як і до релігійних питань, ставилася лояльно. Не особливо турбували національно-освітні питання і чехів-переселенців, які схилилися до православ'я [8, арк.47]. На відміну від них, представники чеської інтелігенції стояли на позиціях збереження чеської національності, культури, мови, а значить, і на позиціях створення та функціонування особливих чеських шкіл, особливої релігії. Серед волинських чехів мали місце й факти незадоволення якістю викладання чеської мови в училищах та засиллям в них російської мови. Так, наприклад, не задовольняв стан навчання дітей чеській мові місцевих чехів села Будераж. Не влаштував чеську громаду й вчитель Глинського училища православний чех Гейда [19, арк.252]. Тому в подальшому підкривались здебільшого чеські школи, які, за висловом дослідника С.М.Крижановського, знаходились “винятково у розпорядженні чеської старшини та служили лише чеській національності” [24, с.878].

Так, за даними дійсного штатського радника А.Вороніна, станом на 1877 р. у Волинській губернії діяли 23 чеські школи, в яких навчались 600 хлопчиків і 440 дівчаток. При цьому лише 3 народних училища утримувались при допомозі уряду, останні ж 20 – виключно на кошти поселенців. Навчання в останніх проводилося чеською мовою, вчителями були тільки чехи [16, арк.143]. Такі школи діяли в селах Червона Гірка, Страклів, Семидуби, Кнерути, Івалін, Волковка, Митище, Ульбарів

Дубнівського повіту, Княгинінка, Борятин, Губин – Луцького, Новоселки Старі, Новоселки Нові, Квасилів, Шпаків – Володимир-Волинського та ін. [26, с.248].

Проте з кінця 70-х рр. XIX ст. ставлення російського уряду до колоністів, які закріпилися у Південно-Західному краї, почало змінюватися. Стурбований швидким зростанням чисельності іноземців та площ їх земельних наділів, царизм розгорнув політику обмежень і заборон щодо колоністів. І хоча вона торкнулася, в першу чергу, економічних прав поселенців, відповідні кроки були здійснені і в напрямку русифікації їх духовного та культурного життя [12, арк.9]. Оскільки школи виступали головними осередками збереження національної самобутності колоністів, вони викликали тривогу в уряді. Так, член губернського в селянських справах присутствія І.Орлов в “Записці про чехів Волинської губернії” 7 жовтня 1886 р. писав, що “майже у кожному чеському селі є школи, що утримуються самими чехами. Школи ці являють собою досить дивне явище, в них немає нічого російського; викладання проводиться лише чеською мовою... книги усі чеські, іноді німецькі; у школі чеського села Теремно із 26 книг лише одна була російська... Очевидно, що школа є антиросійською” [8, арк.47зв.]. Про хвилювання царського уряду з приводу існування таких шкіл йдеться й у справі про закриття чеської школи в с.Купичеві, оскільки “школу цю відвідують виключно діти чехів, навчання проводиться чеською мовою, вчителем є австрійський підданий чех Ян Томш” [17, арк.1].

Як наслідок, на підставі закону, підписаного російським імператором 8 жовтня 1887 р., усі іноземні школи на території південно-західних губерній, у тому числі й Волинської, підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Всі навчальні програми національних шкіл необхідно було переробити на загальноросійський манер. Вивчення російської мови ставало обов'язковим. Не обійшов закон і чеські школи [9, арк.1; 10, арк.2; 11, арк.2]. Проте при введенні закону в дію в чеських школах виникли проблеми з викладанням дисциплін російською мовою. Окремі вчителі – чехи, які не володіли російською мовою, протидіяли такому заходу, що змусило інспекцію народних училищ доволі обережно запроваджувати російську мову в чеських школах.

Великий вклад у справу проросійського вирішення питання розвитку чеської освіти внесло керівництво Волинської єпархії, яке було зацікавлене в тому, щоб чеські школи знаходилися в руках російських православних учителів, або таких, що пройшли відповідну ідеологічну обробку. Саме з цією метою Волинською єпархіальною училищною радою при Острозькій учительській семінарії були відкриті курси чеських

нородних учителів, які мали викладати в церковно-парафіяльних школах чеських поселень краю [25, с.474]. Так, слухач курсів А. Степович згадує, що всі чеські вчителі, які зібралися в місті, у вільний від занять час займалися хоровим співом. Хор учителів брав участь у богослужіннях Кирило-Мефодіївської братської церкви в Острозькому жіночому училищі графині Блудової. 2 серпня 1888 р. для курсистів були проведені іспити, 3 серпня курси закрили [26, с.149].

Процес зросійщення чехів та встановлення над ними ідеологічного контролю з боку православної церкви можна простежити на прикладі відкриття Крошнянської чеської школи в Житомирі. Так, у листопаді 1888 р. чеську колонію Крошня відвідав ключар Преображенського собору, відомий житомирський релігійний діяч, автор історичної розвідки про Житомир Микола Трипольський. У своєму звіті архієпископу Палладію він писав, що “чехи для навчання своїх дітей школи не мають і тому дуже серйозно зайняті відкриттям такої”. Отець М. Трипольський наполягав на тому, щоб переселенці відразу ж склали “приговор” сільської общини з проханням про відкриття школи, але ті відмовились, пояснивши це необхідністю запросити свого мирового посередника і порадитись із ним. Наприкінці грудня 1888 р. крошнянські чехи побували на прийомі у Високопреосвященного Палладія, де висловили прохання призначити вчителем їхньої майбутньої школи колишнього чеського священика В.Грдлічку, на що отримали відмову. Чехам було рекомендовано звернутися з цим проханням до Міністерства народної освіти, звідки відповіді вони так і не отримали [1, с.334].

У лютому 1889 р. в Житомирі на посаду інспектора народних училищ був призначений енергійний та ініціативний чиновник, активний прибічник русифікаторства й захисту російських імперських інтересів М.М.Владимирський. Дізнавшись про проблему чеської школи у Крошні, він разом із М.Трипольським, як засвідчує “Рапорт архієпископу Палладію” від 6 березня 1889 року, відвідав село. Знову відбулася бесіда з чехами, яка цього разу завершилась згодою обох сторін на відкриття школи за умови її забезпечення вчителями від Волинської єпархіальної училищної ради [5, арк.315]. Ось як описали подальший розвиток подій навколо школи “Волинські єпархіальні відомості”: “Після повернення з Крошні була зроблена доповідь Високопреосвященному владіці про результати поїздки та про твердий намір терміново відкрити церковно-парафіяльну школу в селі Крошня, як один із самих надійних факторів утвердження та подальшого поширення серед чехів православної віри... Доповідь була сприйнята з неприхованою радістю, тому що в ній владика чітко побачив здійснення свого давнього бажання” [2, с.360].

Як результат, 9 березня 1889 р. в Крошні була відкрита чеська школа. Працювала вона за програмою однокласної церковно-парафіяльної школи з дворічним терміном навчання. Учні тут вивчали Закон Божий, арифметику, російську та церковнослов'янську мови, чистописання. По понеділках, середах, п'ятницях і суботах після закінчення уроків вони займалися співом церковних пісень у хорі. Чимало власних коштів і сил для відкриття школи та її функціонування доклав чех В'ячеслав Малі [3, с. 365]. Зазначимо, що за час існування Крошнянської чеської школи (з 1889 по 1917 рр.) її керівниками були тільки особи православного віросповідання, священники російської церкви Олександр Селецький, Ілля Ніколаєв та ін. [6, арк. 535; 7, арк. 443]. Отож, тут свято виконувалася ідея зросійщення чехів та встановлення ідеологічного контролю над іновірцями-колоністами з боку церкви.

У 1890 р. в Київському навчальному окрузі вводиться посада особливого інспектора народних училищ, який, володіючи чеською мовою, розглядав усі проблеми діяльності чеських шкіл. На той час їх налічувалося 31 (у 23 з них навчалися виключно чеські діти, всього 1162 особи). Школи утримувалися спільно селянами й чехами та отримували допомогу від казни. 21 школа функціонувала виключно на кошти чехів. Так, Волковийське чеське товариство щорічно виділяло на погребі школи 245 руб., близько трьох десятин землі, а також забезпечувало опалення, ремонт і страхування школи. Схожа ситуація мала місце й в інших чеських поселеннях [4, арк. 64].

У зв'язку з покращенням стану викладання з 1891 р. особливий нагляд за чеськими школами був знятий. У статистичних відомостях їх перестали відмежовувати від російських початкових шкіл Волинської губернії. Так, в "Огляді Волинської губернії за 1899 рік" не без задоволення зазначалось: "Чеські училища краю знаходяться у підпорядкуванні Міністерства народної освіти і в останній час повністю підійшли під загальний тип російських міністерських училищ. У всіх чеських училищах викладання ведеться російською мовою, вчителями в більшості з них призначені особи російського походження, а в інших займаються чехи, які отримали виховання у місцевій вчительській семінарії. Колоністи з охотою віддають своїх дітей у міністерські училища, тому що їх загальний курс дає учню необхідні й достатні знання в російській мові, письмі, рахунку поруч із знаннями Закону Божого, церковнослов'янської мови" [13, с. 67].

Лише після подій 1905-1907 рр. чехи знову отримали право відкривати чеські школи, але тепер вже, в основному, приватні, засновані окремими чеськими товариствами сіл. Громади наймали приміщення під школи й платили гроші чеському вчителю.

Г. А. Шниталенко. Чеська освіта на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Заслугує на увагу й питання самоосвіти чеських переселенців Волині. Так, А. Забелін писав, що “набуті в школі знання чеські колоністи рідко вграчають. Вони користуються грамотністю як засобом подальшого свого розвитку, читають книги, передплачують журнали й газети, цікавляться подіями у світі” [23, с. 329; 21, арк. 443]. Багато чехів володіли кількома мовами. На запитання: “Яку Ви маєте освіту?” один чех відповів: “Домашню”. “Якими ж мовами володієте?”, – відповів: “Українською, російською, польською, чеською, німецькою, єврейською”. Уже згадуваний нами А. Воронін зазначав, що “багато чехів вільно розмовляли німецькою мовою, швидко засвоїли російську” [16, арк. 143].

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування чеської системи освіти у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення чеської національної школи як важливого чинника самовідтворення чеської громади в умовах еміграції та русифікаторської політики царського уряду щодо іноземних колоністів. І хоча дія останньої призвела до поступової ліквідації чеських закладів освіти, це не завадило чехам здобути серед мешканців Волині різних національностей найвищий рівень грамотності – 59,03 %, у той час як загальний рівень грамотності в регіоні складав лише 17,2% [14, с. 15].

1 Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 13.

2 Там само. – № 15.

3 Там само. – № 16.

4 Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1, спр. 313.

5 Там само, ф. 147, оп. 1, спр. 102.

6 Там само, спр. 402.

7 Там само, спр. 567.

8 Там само, ф. 158, оп. 1, спр. 400.

9 Державний архів Волинської області, ф. 13, оп. 1, спр. 1.

10 Там само, спр. 2.

11 Там само, спр. 4.

12 Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 3.

13 Обзор Волинской губернии за 1899 г. – Житомир, 1900.

14 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. – СПб., 1904.

15 Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 49, спр. 278.

16 Там само, оп. 317, спр. 92, ч. 2.

17 Там само, оп. 858, спр. 52.

18 Там само, ф. 707, оп. 87, спр. 5432.

19 Там само, оп. 225, спр. 49.

20 Там само, спр. 91.

21 Там само, оп. 227, спр. 14.

22 Там само, оп. 261, спр. 4.

23 Забелін А. Военно-статистический обзор Волинской губернии. – К., 1887.

24 Крыжановский Е. М. Чехи на Волини. – СПб., 1887.

25 Крыжановский Е. М. Чешские учительские курсы в Остроге. – Т. 1. – К., 1891.

26. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) / Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 1996.

G.A. Shpytalenko

**THE CZECH EDUCATION IN VOLYN IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

From the second part of the XIX th century the czech colonists became the permanent inhabitants of Volyn. After moving to the regions Czech created their national system of education which could give them an opportunity to achieve the highest level of literacy, to maintain the native language and culture even in the conditions of russification among the inhabitants of different nationalities.

Л.І. Шологон

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Керівні органи українських вчительських товариств розуміли, що вирішити проблеми української школи та педагогів буде нереально, якщо вчителі не візьмуть активної участі у політичному житті суспільства. Формально педагоги мали можливість скористатися всіма політичними правами, які давала народам Австро-Угорщини їхня конституція. Але реальний політичний статус та авторитет вчителя був дуже низький, що утруднювало доступ освітян до законодавчих та державних органів влади, керівних осередків політичних партій. Завдяки цьому вимоги педагогів не могли стати відомими та зрозумілими для владних структур. Мітинги, демонстрації та звернення до представників державної влади і законодавчих органів не приносили конкретних результатів. Тому для педагогів Галичини та Буковини було дуже важливим підняти свій політичний статус і піднести до такого рівня, щоб із потребами вчителів держава рахувалася. Це можна було зробити завдяки своїй активній позиції щодо демократизації політичної системи в державі загалом та запровадження справедливого для всіх верств населення виборчого законодавства зокрема. Також через співпрацю педагогів із політичними партіями, активну участь у передвиборних акціях, в роботі крайових сеймів та загальноавстрійського парламенту. Крім того, для українських вчителів було дуже важливим виключити будь-які переслідування з боку влади за власні політичні переконання.

Політична діяльність українських педагогів активізувалася на початку XX ст. Її спрямовували в Галичині “Взаємна поміч українського